

мовної системи, її динаміка спричинює появу в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу. Системне осмислення літературної норми у зв'язку з мовним узусом, який в умовах комунікаційних технологій відбиває і закономірні, і тимчасові, випадкові зміни, дозволяє простежити основні тенденції мовного розвитку.

Оксана Ковтунець

ПРО «СВОЄ» І «ЧУЖЕ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

Мова – невід'ємний складник нашого життя, тому природно, що у ній обов'язково відображаються найменші соціальні, культурні, політичні та ін. зміни. І найчутливіша до таких змін лексична система.

Сучасна українська лексикографічна наука намагається акумулювати й осмислити кількісні та якісні лексичні зміни, дослідити питання, пов'язані з внутрішньомовною мобільністю та міграцією лексики, оскільки динамічні процеси в лексиці відбуваються і очевидні, й приховані механізми мовної еволюції. Потреба у великій кількості нових назв, означень та термінів вимагає ретельного мовознавчого вивчення повернених текстів української мови, зумовлює та інтенсифікує процеси словотворення та зростання кількості запозичень у лексичній системі. У цьому разі закономірно постає проблема «існування “нового” та “старого” в комунікативній сфері, що сприяє виникненню варіантних засобів вираження. Життєздатність варіантів перевіряється їх відповідністю або невідповідністю системі мови» (О. А. Стишов).

Демократизаційні процеси в суспільному житті впливають на мову не тільки позитивно, а й негативно. Свобода слова й безцензурність спричинюють появу численних слів і зворотів, які не властиві літературній мові. Часто вони вживаються з гумористичною або сатиричною метою. Характерна особливість сучасного українського просторіччя – наявність іншомовних запозичень, фамільярних слів, вульгаризмів, жаргонізмів тощо.

Зазвичай такі елементи проходять апробацію в художній літературі, де вони є засобами епатажності та емоційності і вживаються переважно у мові персонажів: *Тоді Хая сказала з тугою: – Ах, яка ви дура... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що в мене хвороба матки?* (М. Хвильовий); *засміявся сам дзвінко, а тоді, видно, вхоплений чи штовхнутий міліціонером, залемментував люто: – Куди хапаєш, лахудра лягава!? Гад! «ЦЕРАБКООП» який видумав!* (І. Багрянний); *верещала дружина Пал Палича на весь мікрорайон. Верещала, але відгавкувалась: – І-гі-гі-ой! Мужлан вульгаріс! І-гі-гі-ай! Вульгарний тип!* (А. Крижанівський); *– Таке скажете, дядьку! – розсудливо мовив іменинник. – Хіба без блату в народні проб'єшся? А всі інші – клоуни, потаскуни* (А. Крижанівський).

Більшість таких одиниць залишаються функціонувати лише в уснорозмовному варіанті, бо, на думку багатьох мовознавців, невиправдане вживання чужомовних елементів засмічує українську мову. «Свобода слова подекуди сприймається як уседозволеність, зняті всі бар'єри й фільтри на шляху проникнення в літературну мову грубої, навіть вульгарної лексики, значної кількості жаргонізмів» (Тодор О. Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. ХХ століття // Наукові записки. – Том 22. – Ч. 1. – 2003. – С. 15).

Ще одна причина руйнівного впливу запозичень на українську мову – невисокий рівень двомовності/багатомовності користувача, «що призводить до змішування мов, надання одній з них (як правило, іноземній) переваг перед першою, рідною мовою (так званий вертикальний білінгвізм)» (Чередниченко О.І. Український медіадискурс: проблема іншомовних впливів // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 153). Особливо гостро ця проблема постала в сучасному українському писемному й усному мовленні. Л.Т. Масенко зауважує, що через постійні активні процеси «спонтанної й офіційної суржикізації» живої народної мови «звертатися у справі нормування літературної мови до уснорозмовної бази, як це робили мовознавці й літератори, зокрема Б. Антоненко-Давидович, ще в 60-х роках, не кажучи вже про 20-ті, слід із великим застереженням» (Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К., 2007. –

С. 53). С. Караванський пропонує мовознавцям «орієнтуватись на народну творчість у неспотворених записях, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі» (Караванський С. Й. Секрети української мови. – К., 1994. – С. 8).

За цих умов у сучасній лінгвістиці актуальними є питання і кількості, і якості лексичних запозичень. Д.В. Мазурик в оцінюванні лексичних запозичень виділяє принцип відповідності мовній системі та принцип доцільності. Перший полягає у відповідності неологізму або запозичення «тим словотвірним моделям, які усталені в літературній мові», а другий «визначає ступінь потрібності нового утворення або нового запозичення», тобто «чи не дублюють “новозапозичені” слова того, що вже усталене в мові, чи не є вони виявом надлишковості й чи не загрожують самотності мови» (Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2002. – С. 17). Тому дуже важливим залишається аспект виокремлення та кодифікації чужомовних слів.

Як реакція припинення мовної самоцензури, використання мовцями невдалих слів-кальок для задоволення своїх практичних потреб, поширення слів-запозичень з інших мов за наявності відповідної української питомої лексики, засилля іноземної термінології виникла українська лінгвоекотологія. Основна мета нової дисципліни – «впровадження слабких елементів питомої лексики української мови, а також безпідставно забутої і новоствореної через її стандартизацію до активного функціонування, реабілітація словникового складу української мови, створення словників з екології слова» (Бондар О. І. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців. – К., 2002. – С. 162), дослідження правомірності вживання іншомовної лексики в українській літературній мові.

У літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема в інтернет-текстах, теж фіксуємо чимало слів-запозичень, вжитих замість питомо українських відповідників. Так, лексема *ба́бник* (Між іншим, чом ми *бабники*. Ви як гадаєте? – М. Хвильовий) у словнику А. Кримського перекладена як *бабій, баболуб*,

ба́бський дурі́світ (Російсько-український академічний словник: Т. I – III / Голов. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. – К., 1924—1933. – Т. I. – С.8; далі – РУС(Кр–Єф)). У новому РУС (2011–2014) її наведено з позначкою *разг., неодобр.* і перекладено як *бабій, ба́бич, спіднічник, баболю́б, бабоду́р, ба́бський дурі́світ пога́ний, погане́нький* (Російсько-український словник: у 4 Т.– К.: Знання, 2011-2014. – Т. I. – С. 81; далі – РУС). У словнику Б. Грінченка наявні лише форми *ба́бич, бабій, бабоду́р, баболю́б* (Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. II. – С. 14–15), так само й у СУМ *ба́бич, бабій, баболю́б* (СУМ, I, 76).

Лексема *беліберда́* (*десь там, у церкві, люди стоять перед лампадами і думають про ідеалістичні катакомби перших християнський мучеників, а тут ніяких лампад нема, і світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди* – М. Хвильовий) має відповідники *нісенітниця, харкі́-мако́го́ники, курзу́-верзу́, ка́зна-що, дурні́ тереве́ні* (РУС(Кр–Єф)), I, 18) із позначкою *разг. нісенітниця, дурни́ця, тереве́ні, тереве́ні-ве́ні* (РУС, I, 127).

Лексема *ві́холений* (*Тоді Майя підвелась і сіла біля нього [анарха]. Потім погладила його волохату голову своєю виголоною рукою...* – М. Хвильовий) – *ві́коханий, ві́пещений, ви́плеканий* (РУС(Кр–Єф), I, 157), *ві́пестуваний, ві́пещений, ві́коханий, ві́дко́ханий* (РУС, I, 423), *ві́холитьс́я – ві́ходити́с́я* (*дочка виходилась на славу*) (Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. 2-ге вид., доповн. і випр.. Львів, 2006. – 562 с. – С. 64; далі – РУС(Карав)).

Лексема *гробови́цік* (*Мій Василю/ Справа не в тому пузатому автобусі/ Підперезанім чорною стрічкою/ ..І справа не в п'яненських гробови́цях/ З чорними лопатами під хрестами...* – М. Вінграновський) – *тру́ннар* (р. -ря́), *тру́нний ма́йстер* (РУС(Кр–Єф), I, 190), *труна́р* (РУС, I, 501). Полр. Також: лексема *заго́нщик* (*Минуло ще кілька хвилин, і захекані заго́нщики були поряд* – М. Слабошпицький) – *заго́нич, наго́нич, обля́вник, гучо́к* (РУС(Кр–Єф), II, 18), *заго́нич, наго́нич, гучо́к* (РУС, I, 710); лексема *заковиля́ти* (*І як тільки світанок зійнеться на тонюсінькі ноги та й заковиля по землі..., зведеться баба Наталка, розведе глину і крейду, заходитьс́я біля*

хати – А. Дімаров) – *закульга́ти, зашку(у)тильга́ти* (РУС(Кр–Єф), II, 34), *зашкандиба́ти, зашкутильга́ти, закульга́ти, закривуля́ти, заді́бати* (РУС, I, 741); *закульга́ти* (СУМ, III, 173), *зашкутильга́ти* (СУМ, III, 415); лексема **запелена́ти** (*Фрау Герта тепер приходила до них кожного дня аби допомогти, підказати як правильно **запеленати** дитину, або й просто поглянути на малого – Й. Салаш – упові́ти, пові́ти, спові́ти когó в що* (РУС(Кр–Єф), II, 61), *спові́ти, пові́ти, упові́ти* (РУС, I, 779); лексема **заскору́злий** (*Осипалося біле й мовчазне, Розтануло, стремтілося, оджило. Тепер тепло ніколи не мине Хворобою у **заскорузлих** жилах – І. Шувалова) – зашкару́блій, зашкару́пій, шакару́бкій* (РУС(Кр–Єф), II, 85), *зашкару́блій, пошкару́блій, шакару́блій, шакару́бкій, заскні́лий, закосні́лий* (РУС, I, 807), (*одяг, скутий морозом*) *цупкі́й* (РУС(Карав), 120); лексема **заскору́злість** (*пригасає свіча нашої мови і культури, нашої духовності на протягах методичної **заскорузлості**, організаційної безталанності освітянських чиновників, а також пошесті безпам'ятства і безрідності, національного нігілізму... – «Літературна Україна». – 11 серпня. – 1988. – С. 2) – зашкару́блість* (РУС(Кр–Єф), II, 85), *зашкару́блість* (РУС, I, 807), *заскору́знуть* (рос.) – *скоржаві́ти* (РУС(Карав), 120); **кружевни́ця** (*Вишивки, петрогліфи, .. дивовижні вироби золотоковачів і різьбярів по сріблї, східних чаклунів металевих візерунків, майстерність наших **кружевниць**, – коротше кажучи, вся світова творчість народів планети відображає красу й розмаїття квітів та рослин – О. Бердник) – мережівні́к, мережівни́ця* (РУС(Кр–Єф), II, 368), *мереживни́ця, мерéжниця* (РУС, II, 144), *мереживни́ця* (РУС(Карав), 166); лексема **маріоне́тчний** (*Крісло пряме, з високою спинкою, схоже на трон якоїсь злиденної **маріонеточної** держави – В. Дрозд) – маріоне́тковий, лялько́вий* (РУС(Кр–Єф), II, 484), *маріоне́тковий, лялько́вий* (РУС, II, 246), *маріоне́тковий* (СУМ, IV, 628); лексема **пасму́рний** (*Хрести на кладовищі видовжувалися аж до **пасмурних** хмар на обрії і лоскотали душу страхом – В. Дрозд) – (о небе, по-годе) хма́рний, хму́рний, хму́рий, похму́р(н)ий, пахму́р(н)ий, тьма́ний, те́мрявий, насу́пуватий, насу́плений* (РУС(Кр–Єф), III, 166), *хма́рний, хму́рний, похму́рий, похму́рний, насу́мрений,*

захма́рений, затьма́рений (РУС, III, 22) та ін. Як бачимо, кожна із наведених лексем має в українській мові по кілька нормативних відповідників. Однак автори з різних причин надають перевагу неукраїнським словам.

Оскільки «орієнтуватися на живе мовлення сьогодні можна лише вибірково» (Караванський С. Й. Секрети... – С. 7), а сучасні друковані матеріали не завжди відповідають нормам української мови, «зокрема, з огляду на перспективу придатності їх використання як складників корпусної бази словників» (Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»... – С. 241), то перед мовознавцями, особливо перед лексикографами, стоїть завдання детального вивчення та виокремлення чужомовних елементів в українській лексичній системі, дослідження їхньої функції, ролі та відповідності лінгвістичним нормам. Це забезпечить теоретичну основу для подальшого унормування та кодифікації лексики загалом, а також сприятиме створенню власне Національного лінгвістичного корпусу української мови.